A félperiféria szerepe az élőmunka-igényes ágazatok globális értéktermelési hálózataiban

The Role of Semiperiphery in the Global Production Networks of Labour-Intensive Industries

Molnár Ernő

Debreceni Egyetem
Természettudományi
és Technológiai Kar

E-mail:
erno.molnar@unideb.hu

A tanulmány a globális árucélok/értékláncok/értéktermelési hálózatok elméleti kontextusában, statisztikai adatokra építve vizsgálja az élőmunka-igényes textil- és ruházati ipar, illetve bőrtermék- és lábbeligyártás ezredforduló utáni fejlődési pályáját Magyarországon. Elemzi dinamikájukat, szerkezeti változásait, illetve néhány szempont (termelékenység, termékszerkezet, termelésen túli funkciók) szerint transznacionális értéktermelési hálózatokba kapcsolódásukat is. A bemutatott hazai tendenciákat oly módon helyezi nemzetközi környezetbe, hogy a magyarországi mutatókat kelet-közép-, dél- és nyugat-európai országok adataival is összeveti. A tanulmány egy olyan kutatás részeredményeit ismerteti, amely a félperiférikus helyzetű régiók élőmunka-igényes ágazatainak a nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódását és e gazdasági tevékenységek Kelet-Közép-Európában várható perspektíváit vizsgálja.

Kulcsszavak:

Globális értéktermelési
hálózatok,
élőmunka-igényes ágazatok,
félperiféria,
Kelet-Közép-Európa.

The article examines the evolution of the labour-intensive textile and clothing as well as leather and footwear industries in Hungary in the theoretical context of global commodity chains / value chains / and production networks mostly based on statistical data after the turn of the Millennium. It analyses the dynamics, structural changes and ways of integration of these sectors into the transnational production networks in the mirror of productivity, product structure and functions beyond the production. The presented local tendencies are placed into broader international context by comparing the Hungarian indices to the data of other East Central European and Southern and Western European countries. The material demonstrates the mid-term results of a research investigating the way in which semiperipheral regions are integrated into the international labour division within the labour-intensive industries as well as revealing the future perspectives of these economic activities in East Central Europe.

Keywords:

Global production networks,
labour-intensive industries,
semi-periphery,
East Central Europe.

Beküldve: 2017. március 9.

Elfogadva: 2017. május 21.

Bevezetés, problémafelvetés

Az élők munkai-igényes ágazatok *hanyagolt* tevékenységek a globalizáció korának Európájában, melyeket – Magyarországon különösen – csekély gazdaságpolitikai figyelem, illetve mérsékelt kutatói érdeklődés kísér. Mellőzésük ugyanakkor több szempontból is indokolatlan. Egyrészt, markáns szerkezeti átalakuláson megy keresztül termékkínálatuk és termelés-szervezésük: *kreatív, innovatív, az ipar 4.0* technológiai forradalmába illeszkedő egységeik a hazai gazdaság versenyképességéhez is hozzájárulhatnak, alapjai lehetnek egyes térségek intelligens szakosodásának. Másrészt, a szektor nagy szerepet vállal a *hátrányos helyzetű társadalmi csoportok* (nők, etnikai kisebbségek, bevándorlók, megváltozott munkaképességűek) és a *periférikus térségek* foglalkoztatásában, a világban és Magyarországon egyaránt. Harmadrészt, az élők munkai-igényes ágazatok viszonylag korán és nagymértékben globalizálódtak:

tanulmányozásuk hasznos, ugyanis más gazdasági tevékenységek térbeli viselkedésének megértését is szolgálhatja.

A tanulmány három kérdésre keres választ. (1) Miként jelenik meg az élőmunka-igényes ágazatok kutatása a globális áruláncok/értékláncok/értéktermelési hálózatok *elméleti kontextusában*, milyen megállapításokkal találkozhatunk *Kelet-Közép-Európa* iparával kapcsolatban? (2) Hogyan alakult az élőmunka-igényes ágazatok *fejlődési pályája* az ezredforduló után *Magyarországon*, változott-e a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozíció? (3) A tapasztalatok tükrében lehet-e *jövője* hazánkban *az élőmunka-igényes ágazatoknak*? A kutatás *szakirodalmi* források, valamint a Központi Statisztikai Hivatal és az EUROSTAT adatbázisában hozzáférhető *ágazati adatok* feldolgozására épült, melyet *online információgyűjtés*, illetve az *ágazati szervezetek* (Magyar Könnyűipari Szövetség, Textilipari Műszaki Tudományos Egyesület, Bőr- és Cipőipari Egyesülés) vezetőivel folytatott interjúk egészítették ki. A kutatás 2000 és 2015 közötti időszakra fókuszál, ami egyszerre jellemezhető térségünk – ágazati verseny élénkülését eredményező – EU-csatlakozásával, a nemzetközi textiltereskedelmet szabályozó kvótarendszernek a termelés áttelepülését felgyorsító kifuttatásával, valamint a 2008-ban kirobbant globális gazdasági válság kihívásaival.

A tanulmány a *világrendszerek elméletéből* kölcsönzött „*félperiféria*” kifejezést Kelet-Közép-Európa globális gazdaságban elfoglalt *köztes és függő helyzetének* leírására használja. Arrighi és Drangel félperiféria értelmezésében a régió centrumjellegű tevékenységei elegendő bevételt generálnak a periferezálódás irányába ható erők blokkolásához, miközben csekély bevétellel járó (perifériajellegű) tevékenységei lehetlenné teszik a centrum részévé válását (Arrighi 2014). A félperiféria e kétarcúsága, illetve köztes gazdasági pozíciója a területi munkamegosztásban betöltött szerepek hierarchiájának, az *egyenlőtlen feltételekkel* folytatott *nemzetközi kereskedelem* hatásainak, a centrumok és a perifériák irányába kialakult, fejlettségi különbségek csökkentését akadályozó, aszimmetrikus függőségen alapuló kapcsolatoknak a terméke (Szentés 2011). A tanulmány nem kíván foglalkozni azon vitákkal, melyek a globális kapitalizmus korában a félperiféria mint konstrukció használatának jogosságáról, gazdasági-társadalmi-politikai folyamatok térbeliségét magyarázó szerepéről szólnak (Radice 2010, Szigeti 2010). A köztes és a függőség gondolata ugyanakkor *jó kiindulási alap* az élőmunka-igényes ágazatok globalizáció korára jellemző földrajzának megértését célzó, a világrendszerek elméletében gyökerező globális árulánc/értéklánc/értéktermelési hálózatok koncepcióira épülő vizsgálathoz. Az élőmunka-igényes ipari tevékenységek elemzésekor figyelembe kell venni, hogy a félperiféria kutatásában korábban nagy szerephez jutott a *fejlődés és az iparosodás összekapcsolódásának* gondolata. A centrumtérsegek gazdaságának terciarizációja nyomán ugyanakkor előtérbe került egy olyan megközelítés, mely szerint *nem az ipar teszi centrummá a félperifériát*, hanem az ipar periferezálódása áll a félperiféria (és periféria) iparosodásának a hátterében (Arrighi 2014).

Élők munkai-igényes ágazatok a félperiférián: szakirodalmi kitekintés

A vizsgálat elméleti keretét képező, politikai gazdaságtani megközelítést képviselő *globális áruháncok/értékáncok/értéktermelési hálózatok koncepciói* a globalizáció gazdaságának területi egyenlőtlenségeire kívánnak magyarázatot adni. Hasonló céljaik ellenére nem azonos a tartalmuk: sokkal inkább felfoghatók egy fejlődési folyamat különböző lépcsőiként, melyek az idővel bővülő empirikus tapasztalatok, továbbá az eltérő műhelyek és szemléletek (elméleti inputok) integrálásának eredményeként jöttek létre. Közös jellemvonásuk a *mezoökonómiai szemlélet*: a gazdasági tevékenységeket egymásra épülő, különböző vállalati stratégiák összekapcsolódásával szerveződő értéktermelési lépések (gyakran nemzetgazdasági határokon túlnyúló) sorozataiként írják le. További közös elem, hogy e konstrukciók *szerveződésének módját* felelősnek tartják a *gazdaság térbeli egyenlőtlenségeinek* alakításában. Akár a gyártó- és fogyasztóvezérelt áruháncokat, akár az információk bonyolultságát, kodifikálhatóságát és a beszállítói képességek differenciái nyomán alakuló koordinációs mechanizmusokat (Gereffi et al. 2005, Schamp 2008), akár a tőkés gazdasági viszonyok között általánosan érvényesülő hajtóerők és kockázatok által befolyásolt vállalati stratégiákat (Yeung–Coe 2015) vizsgáljuk, a központi gondolat e *szervezetek belső hatalmi aszimmetriája*, mely a hatótényezők változásai nyomán maga is dinamikusan alakul, *eltérő pozíció- és jövedelemszerzési lehetőségeket* tartogatva a résztvevők számára. A globális értéktermelési hálózatok elmélete szakít a csak vállalatközi kapcsolatokra fókuszáló korábbi megközelítéssel, és a gazdaság térbeliségének magyarázatába *intézményi szereplőket* (szupranacionális szervezetek, nemzetállamok, ágazati érdekvédelmi szervezetek, szakszervezetek, civil szféra) is bevon, továbbá hangsúlyt helyez a *helyi, regionális adottságok* (együttműködő cégek, potenciális beszállítók, képzett munkaerő, speciális infrastruktúra) magyarázó erejére, ezzel hidat képezve az új regionalizmus koncepciói felé (Coe et al. 2004, Yeung–Coe 2015).

A röviden felvázolt *elméleti háttér kidolgozásában* jelentős szerepet játszottak az alacsony belépési korlátaik miatt legkorábban és legnagyobb mértékben nemzetköziesedett élők munkai-igényes ágazatok, különösen a sokféle megtelepült, periférián – starter ágazatként – a modernizáció egyik zászlóvivőjeként említett *textil- és ruházati ipar*. A *fogyasztóvezérelt áruháncok* keretében szerveződő, főként fejlett országokhoz kötődő kereskedők és márkatulajdonosok irányítása alatt álló, markáns *földrajzi változásokat* mutató ágazatok elemzése – fejlesztéspolitikai okokból – elmozdult a nagyobb tudásigényt, hozzáadott értéket és stabilabb rendszeren belüli pozíciókat, nagyobb jövedelemszerzési lehetőségeket feltételező *feljebb lépés* irányába (Gereffi–Memedovic 2003, Dicken 2011, Frederick et al. 2011, Bernhardt 2013). A termelési folyamat hatékonyságának növekedését, a termékszerkezet változását, valamint az értékáncban belül új funkciók megragadását magában foglaló *feljebb lépés* (Humphrey–Schmitz 2002) az *értékáncok szerveződésének* jellegétől is

függ: bizonyos koordinációs mechanizmusok esetében és dimenziókban kedvezőbbek lehetnek a feltételek, miközben a függő helyzetből történő teljes kilépés csak a *stratégiai funkciók* megszerzésével, *saját értékláncok* felépítésével lehetséges (Schmitz 2006, Frederick et al. 2011, Navas-Alemán 2011). A feljebb lépés fogalma idővel *társadalmi tartalommal* is kiegészült: a gazdasági sikerek munkavállalók szintjére történő leszivárgása, a dolgozók életszínvonal-javulása is a diskurzus részévé vált (Bernhardt 2013). A feljebb lépés hosszabb távon *versenyben maradást* jelent, melynek dinamikáját a globális értéktermelési hálózatok elméletében részletesen kidolgozták. A költségelőnyök abszolutizálása helyett a *költségeken elérhető képességeket* előtérbe állító szemléletnek az élőlomunka-igényes ipar szempontjából legfontosabb üzenete az, hogy relatíve magas (és emelkedő) bérköltségek mellett is maradhat valaki tartósan versenyképes, ha a kiadások növekedését kompenzálja a cserébe kiaknázható kompetenciák bővülése (Yeung–Coe 2015).

Az élőlomunka-igényes ágazatok kutatása Kelet-Közép-Európa országait sem kerülte el. A posztoszocialista átmenet kezdetén a nyugat-európai szereplők előszeretettel választották a régiót telephelyként magasabb minőségi kategóriába tartozó tömegtermékek *költségghatékony* előállítására céljából (Hanzl-Weiß 2004, Bertram 2005, Scott 2006, Kalantaridis et al. 2008, Roukova et al. 2008). A 2000-es években az érintett országok jelentős részének EU-csatlakozása (közös piac, harmadik országokkal kötött preferenciális megállapodások), Kína tagsága a Kereskedelmi Világszervezetben (World Trade Organization – WTO) és a globális textilkereskedelmet szabályozó kvótarendszer fokozatos kifutása, továbbá a 2008. évi gazdasági válság költségghatékonytágot még inkább előtérbe helyező hatása a *gyártó piacok ártrendeződését*, a romániai, a bulgáriai, a törökországi és a mediterrán országokban végzett termelés felértékelődését, mindenekelőtt a ruha- és cipőgyártás jelentős részének még olcsóbb (főként ázsiai) országokba telepítését eredményezte. Így – a többi regionális termelési rendszerhez hasonlóan – a köztes helyzetben lévő, ágazati értékláncok irányítóinak döntéseitől függő kelet-közép-európai régió termelése és foglalkoztatása is *leépült* (Haas–Zademach 2005, Dicken 2011, Fernandez-Stark et al. 2011).

A részben ágazati szintű, részben vállalati kutatásokra épülő vizsgálatok eklektikus képet mutatnak a térség élőlomunka-igényes ágazatairól. Nagymértékű a régió külső szereplők által irányított *nemzetközi értékláncokba kapcsolódása*, amit egyrészt az export, másrészt az exporton belül a bér munka jelentős aránya mutat. Utóbbi több országban már a szocialista időszak külgazdasági kapcsolataiban is jelen volt, döntően *nyugat-európai* (főként német, olasz, osztrák) partnerekhez kapcsolva az érintett vállalkozásokat. A vásárlók és a gyártók egymáshoz viszonyított arányából, a termékek piaci orientációjából, valamint a gyártó kompetenciáiból adódóan eltérő mértékű, de *aszimmetrikus kapcsolat*, a kelet-közép-európai szereplők függő pozíciója jellemző. Lengyel és szlovák ruházati ipari, illetve magyar cipőipari példák bizonyítják, hogy a költségcsökkentés kényszere alatt mind több helyi gyártó helyezte át részben a termelést térben közel eső olcsóbb telephelyekre (Bulgáriába, Romá-

niába, Ukrajnába), így kerülve *köztes pozícióba* a nyugat-európai irányítású értéklán-cokban (Kalantaridis et al. 2008, Smith et al. 2014, Molnár–Lengyel 2016a). Bár Kelet-Közép-Európa még erősen jelen van az *áralapú versennyel* jellemezhető piaci szegmensekben, a 2000-es években teret nyertek egyrészt a *dizájnigényes* szegmensekben *saját termékekkel* és *márkaépítéssel* kísérletező, a termelésen túl egyéb funkciókat is erősítő, radikális váltásra törekvő, másrészt a *rugalmas* piaci szegmensekben alkalmazott, bér munka keretében megszerzett kompetenciákat hazai piacra szánt *saját termékek* fejlesztésébe áttűtető, kétféle tevékenységet kombináló vegyesvállalati stratégiák is (Szanyi 2001, Kalantaridis et al. 2008, Molnár–Lengyel 2016a).

Míg a *feljebb lépés gazdasági dimenziójának* több eleme (a termelés hatékonyságának növekedése, a termékszerkezet igényesebb szegmensek felé mozdulása, új funkciók) már a bér munkakapcsolatok keretei között is megfigyelhető, a funkcionális feljebb lépés csak a saját termékekkel és a márkaépítéssel kísérletező szereplők megjelenésével teljesebbé válhat (Kalantaridis et al. 2008, Crestanello–Tattara 2011, Molnár–Lengyel 2016a). A *feljebb lépés társadalmi dimenziója* sajátos környezetben jelenik meg Kelet-Közép-Európa esetében. Az ipari átlag alatt fizetett, korlátozott karrierlehetőségeket kínáló textil- és ruházati ipari, illetve bőrtermék- és lábbeligyártó munkahelyekre egyre nehezebb a vállalatok feljebb lépési szándékainak megfelelő, fiatal, képzett és motivált munkaerőt találni a *humán erőforrásokért* folytatott kielevezett *versenyben*. A folyamat hátterében – több kutatás szerint – egyrészt a régióban fejlődő egyéb ipari és szolgáltató tevékenységek (és a szürkegazdaság) munkaerő iránti növekvő kereslete, továbbá az Európai Unió belüli migráció és munkavállalás lehetősége áll (Kalantaridis et al. 2008, Smith et al. 2014). Másrészt, a *megemelt bérek* – jelen tevékenységszerkezet és termelési viszonyok mellett – *aláássák* az élők munkai-igényes ágazatok *nemzetközi versenyképességét*, hosszabb távú ellehetetlenülést okozva. Bár a tanulmánynak nem célja az ágazatok térbeli vizsgálata, viszont meghatározóak Románia és Szlovákia ruházati iparának, továbbá Magyarország cipőgyártásának példái, melyek jól mutatják az ágazatok – említett hatások eredőjeként bekövetkező – *régió belüli súlyponteltolódását* a gazdaságilag dinamikus térségek felől a költséghatékonyabb termelést lehetővé tevő (keleti) perifériák irányába (Crestanello–Tattara 2011, Smith et al. 2014, Molnár–Lengyel 2015).

A kutatott ágazatok perspektíváinak megítélése szempontjából fontos, hogy a globális áru lán-cok/értéklán-cok/értéktermelési hálózatok elméleti kereteire épülő, jellemzően ruha- és cipőgyártásra fókuszáló vizsgálatok *nem fedik le az ágazatok egészét*. Európában különösen jellemző a *funkcionális* ruházati és lábbeli termékek, illetve a textil- és bőripar nem ruha- és lábbeligyártás igényeit szolgáló szegmenseinek (lakás- és műszaki textíliák, bőrtermékek) felértékelődése. A kontinens textilhasznosításának harmadát az *intézményi piac* adja, mely növekszik, kevésbé árérzékeny, nagyobb minőségi igényeket támaszt, hangsúlyt helyez a megrendelővel történő együttműködésre és a termékkel együtt szolgáltatást is elvár: mindez lehetőséget kínál a helyi termelők számára a hosszú távú piaci pozíciók kiépítéséhez. Még

dinamikusabban fejlődik a *műszaki textíliák* felhasználása: az erősen szegmentált, újabb és újabb alkalmazási területekkel bővülő, szigorú szabványokat alkalmazó, intenzív kutatás-fejlesztést, multidiszciplináris együttműködéseket, illetve a megcélzott területeknek megfelelő szakmai tudást és kapcsolatokat igénylő piaci szegmens az európai gyártók szakosodásának másik kulcsterülete lehet (TMTE 2009).

Ha az élőmunka-igényes ágazatok kutatása kevés figyelmet is kap Magyarországon, más *ágazatok globális értékláncokba/értéktermelési hálózatokba kapcsolódása*, nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozícióinak változása – elsősorban a transznacionális vállalatok helyi leányvállalataira vonatkozóan – jelentős empirikus vizsgálatok tárgyát képezte az elmúlt években. Fontos megállapításuk, hogy *Magyarország* ma is inkább *befogadója az ipar* nemzetközi léptékű *termelésáthelyezéseinek*, amit erősített egyes élőmunka-igényes ágazatok (textilipar, cipőgyártás) globális gazdasági válság idején megfigyelhető, minőségi és rugalmassági okokkal magyarázható, korábbi tendenciákkal ellentétes visszatelepülése a Távol-Keletről vagy Kelet-Európából. Előremutató az ország globális munkamegosztásban elfoglalt pozíciója szempontjából, hogy az élőmunka-igényes ágazatok áttelepülési folyamatainál a *Magyarországra* helyezett tevékenységek *komplexitása, tudásigénye nagyobb*, mint az innen áttelepülőké (Rugraff–Sass 2012, Hunya–Sass 2013). További tanulsága a *feljebb lépés* különböző, részben egymással is összekapcsolódó dimenzióinak (termelési folyamat, termékszerkezet, funkciók) jelenléte, melynek háttérében egyszerre figyelhetők meg helyi kezdeményezések és az anyavállalatok elvárásai. A *transznacionális vállalatokon belül verseny* van a feljebb lépési lehetőségekért, melynek keretében a nagyobb telephelyek előnyt élveznek a rájuk irányuló megkülönböztetett figyelem miatt. E kutatások ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy a *feljebb lépés nem* feltétlenül *egyirányú folyamat*, továbbá – érzékelvén a globális értékláncokon belüli hatalmi aszimmetriák megtermelt profit elosztását torzító hatásait – *megkérdőjelezi* a feljebb lépésből fakadó nagyobb helyi hozzáadott érték direkt *jövedelemnövekedést* generáló szerepét (Éltető et al. 2015, Szalavetz 2016, 2017). Így megerősítik azt a feltevést, miszerint a függő viszonyból (félperiféria-létből) kitörést jelentő tényleges gazdasági felzárkózás a globális árláncok/értékláncok/értéktermelési hálózatok keretében szervezett nemzetközi munkamegosztás világában csakis e konstrukciók *irányító (stratégiai) funkcióinak megszerzése* révén lehetséges. E feljebb lépés eseteit vizsgálom a magyarországi élőmunka-igényes ágazatok példáján.

Az élőmunka-igényes ágazatok dinamikája és szerkezete Magyarországon

A hazai élőmunka-igényes ipar ezredforduló utáni fejlődése nem sikertörténet. Különböző mutatók alapján megállapítható, hogy mind a *textil- és ruházati ipart*, mind a *bőrtermék- és lábbeligyártást* jelentős *vesztések* érték (1–2. ábra). Előbbi ágazatban 6 ezer működő vállalkozással és 70 ezer alkalmazásban állóval, utóbbiban 800

működő vállalkozással és 13 ezer alkalmazottal kevesebbet regisztráltak 2015-ben, mint 2000-ben. Közös a két szektor dinamikájában, hogy az 1990-es évek második felében jellemző viszonylagos stabilitás/mérsékelt növekedés (Hamar 2006, Molnár 2013) az ezredfordulót követő években váltott át csökkenésbe. Akad azonban eltérés is: a bőrtermék- és lábbeligyártás munkahelyvesztése arányaiban kisebb volt, árbevétele a 2000-es évek közepétől újra növekedett. E folyamatot a mindkét ágazatra negatív hatást gyakorló, 2008-ban kirobbant globális gazdasági recesszió csak átmenetileg állította meg, így napjainkra 2000-hez képest is jelentős a gyarapodás (1–2. ábra). Miközben a bőrtermék- és lábbeligyártás jelentősége a foglalkoztatásban stabilizálódott, árbevétele nőtt az utóbbi években, összességében az élőmunka-igényes ágazatok *feldolgozóiparon belüli szerepvesztése* állapítható meg. Másfél évtizede még a működő vállalkozások és az alkalmazásban állók 16–17, az összes árbevétel és az export 4–5%-át a vizsgált ágazatok adták, míg 2015-re a vállalkozások száma 9, a 4 fő feletti vállalkozások és az alkalmazásban állók száma 6-7%-ra, addig az árbevételi mutatók 2% alá csökkentek.

1. ábra

A textil- és ruházati ipar dinamikája Magyarországon (a 2000. évi százalékában)

Dynamics of textile and clothing industry in Hungary
(as a percentage of the values 2000)

Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés.

2. ábra

**A bőrtermék- és lábbeligyártás dinamikája Magyarországon
(a 2000. évi százalékában)**

Dynamics of leather and footwear industry in Hungary
(as a percentage of the values 2000)

Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés.

Élőmunka-igényes ágazataink *csökkenésének* mértéke *európai összevetésben is jelentős*. A textil- és ruházati ipar alkalmazásban állóinak létszámcsökkenése az ezredforduló után nemcsak Kelet-Közép-Európában számít nagy arányúnak, hanem az Európai Unió fejlettebb tagállamainak értékeit is meghaladta. Valamivel kedvezőbb a bőrtermék- és lábbeligyártás helyzete. A kisebb mértékű foglalkoztatás-csökkenés kedvezőbb pozíciót jelent európai összehasonlításban, amihez (a régi tagállamokat és a szomszédos országokat felülmúló) árbevétel-növekedés is társult. A Magyarországon 35–40 ezer főt foglalkoztató textil- és ruházati ipar (11. hely), illetve 12 ezer főt foglalkoztató bőrtermék- és lábbeligyártás (9. hely) is az európai középmezőnyben helyezkedik el (1. táblázat). 2000 óta az *élőmunka-igényes ágazatokban foglalkoztatottak feldolgozóiparon belüli* – százalékpontban kifejezett – *aránya* európai viszonylatban az egyik legnagyobb mértékű visszaesést hazánkban produkálta. 2015-ben Magyarország a 6–7%-os arányával – Spanyolországhoz és Lengyelországhoz hasonlóan – a középmezőnyben foglalt helyet, mind a kelet-közép-európai országok többsége, mind az élőmunka-igényes ágazatokra specializálódott dél-európai országok megelőzték.

1. táblázat

**Az élők munkajelöltjeinek ágazatokban alkalmazásban állók száma
és változása az Európai Unió* országaiban, 2015**
Number and change of persons employed in labour-intensive branches
in the states of the European Union*, 2015

Ország	Az alkalmazottak száma, fő		Változás (2015. év a 2000. év százalékában)	
	Textil- és ruházati ipar	Bőrtermék- és lábbelgyártás	Textil- és ruházati ipar	Bőrtermék- és lábbelgyártás
Ausztria	15 362	4 213	47	65 ^{a)}
Belgium	22 084	1 427	41	54
Bulgária	113 027	15 077	78	78
Ciprus	719	50	19	7
Csehország	51 802	5 649	39	28
Dánia	5 737 ^{b)}	185	40	12 ^{c)}
Észtország	10 606	1 147	47	46 ^{d)}
Finnország	6 324	1 455	48	52
Franciaország	89 935 ^{e)}	27 830 ^{e)}	40	61
Görögország	24 752	2 415	41 ^{f)}	40 ^{f)}
Hollandia	15 568	1 876	52	58
Horvátország	20 436	10 992	–	–
Írország	2 980 ^{e)}	171 ^{e)}	26	22
Lengyelország	142 249	24 255	53 ^{d)}	55 ^{d)}
Lettország	12 074	351	48	51 ^{f)}
Litvánia	29 443	1 048	49	36 ^{d)}
Magyarország	35 836	12 189	35	49^{a)}
Nagy-Britannia	78 548	–	30	–
Németország	121 542	15 842	56	57
Olaszország	323 333	142 607	52	70
Portugália	131 031	51 438	56	77
Románia	189 429	58 448	47	58
Spanyolország	79 118	39 641	31	56
Svédország	6 644	860 ^{g)}	48	54
Szlovákia	22 644	10 396	48	61 ^{a)}
Szlovénia	6 627	3 712	21 ^{d)}	49 ^{f)}

* Luxemburg és Málta adatai nélkül.

a) A 2001. évi százalékában. b) 2011. évi adat. c) Az 1999. évi százalékában. d) A 2002. évi százalékában. e) 2014. évi adat. f) A 2003. évi százalékában. g) 2013. évi adat.

Forrás: az EUROSTAT adatai alapján saját számítás.

Mindkét ágazat *markáns belső ágazati szerkezeti átalakulást* mutat, melynek lényege a tőke- és technológiaigényesebb szegmensek felé történő mozdulás. Különösen az árbevételi és foglalkoztatási adatoknál jelentős az eltolódás: az összes nettó árbevétel és az export terén is fölénybe került a textilipar (60% körüli értékekkel), illetve a bőripar (70% feletti értékekkel), melyek – kisebb élőmunka-igényük ellenére – 40% körüli arányukkal az ágazati foglalkoztatásban is jelentős szerepet vállaltak 2015-ben (2. táblázat). 2000-re a két ágazat privatizációja döntően lezárult, és kialakult a korábbi centralizált *vállalati szerkezet* helyett a ma is jellemző struktúra. A feldolgozóipar egészéhez képest valamelyest elaprózottabb a textil- és ruházati ipar, bár a 4 fő feletti textilipari vállalkozásoknál alkalmazottak átlagos létszáma némi növekedést, feldolgozóipari átlagot meghaladó szintet mutat a vizsgált időszakban. A feldolgozóipari átlagnál ugyanakkor nagyobb vállalkozásméret figyelhető meg a bőrtermék- és lábbeligyártás ágazatban, ahol a lábbeligyártás a 4 fő feletti vállalkozások kimagasló aránya és átlag feletti mérete, míg a bőripar a 4 fő feletti működő vállalkozások legnagyobb koncentrációt elérő és növekvő átlagos alkalmazotti létszáma alapján emelkedik ki (3. táblázat). A két ágazat eltérő koncentrációs viszonyait jól mutatja a mellékletben szereplő 15–15 vezető textilipari és ruhagyártó, illetve bőripari és lábbeligyártó cég részesedése ágazatuk foglalkoztatásából: az előbbieket 20, az utóbbiak 63%-át képviselték az alkalmazásban állóknak (1–2. melléklet).

2. táblázat

A tőke- és technológiaigényes alágazatok ágazaton belüli aránya
Proportion of capital- and technology-intensive subbranches
within the examined branches

Mutatók	Textilipar (textil- és ruházati ipar százalékában)				Bőripar (bőrtermék- és lábbeligyártás százalékában)			
	2000	2005	2010	2015	2000	2005	2010	2015
Összes működő vállalkozás	31	30	24	27	44	45	47	50
4 fő feletti működő vállalkozás	33	34	30	28	27	30	28	24
Összes nettó árbevétel	44	36	45	59	22	53	64	71
Exportárbevétel	37	33	45	64	21	60	68	72
Alkalmazásban állók száma	32	39	35	42	18	32	33	41

Forrás: a KSH adatai alapján saját számítás.

3. táblázat

**A textil- és ruházati ipar, valamint a bőrtermék-
és lábbelgyártás ágazat vállalkozásainak főbb adatai**
Main data of enterprises within the textile and clothing industry and the leather and
footwear branch

Megnevezés	2000	2005	2010	2015
4 fő feletti működő vállalkozások aránya, %				
Textilipar	22	23	21	20
Ruházati ipar	20	19	16	18
<i>Textil- és ruházati ipar összesen</i>	<i>21</i>	<i>20</i>	<i>17</i>	<i>19</i>
Bőripar	18	19	15	15
Lábbelgyártás	41	39	37	45
<i>Bőrtermék- és lábbelgyártás összesen</i>	<i>31</i>	<i>30</i>	<i>26</i>	<i>29</i>
<i>Feldolgozóipar összesen</i>	<i>22</i>	<i>24</i>	<i>24</i>	<i>26</i>
4 fő feletti vállalkozások átlagos létszáma, fő				
Textilipar	51	52	49	57
Ruházati ipar	52	41	38	35
<i>Textil- és ruházati ipar összesen</i>	<i>52</i>	<i>45</i>	<i>42</i>	<i>41</i>
Bőripar	43	60	86	124
Lábbelgyártás	73	53	61	64
<i>Bőrtermék- és lábbelgyártás összesen</i>	<i>65</i>	<i>55</i>	<i>68</i>	<i>80</i>
<i>Feldolgozóipar összesen</i>	<i>51</i>	<i>46</i>	<i>49</i>	<i>52</i>

Forrás: a KSH adatai alapján saját számítás.

Az ipar rendszerváltás utáni átalakulásában meghatározó szerepet játszó külföldi működő tőke – privatizáció és zöldmezős beruházások formájában – az élők munkai-igényes ágazatok szerkezetváltására is jelentős hatást gyakorolt. A *bőrtermék- és lábbelgyártás* Magyarország *külföldi tőkebeáramlás* által leginkább érintett ágazatai közé tartozik: a külföldi tulajdonú leányvállalatok adták 2014-ben az ágazat árbevételenek 86%-át (KSH 2016). Az ezredforduló után, Magyarország gyártó telephelykénti szerepének megkérdőjeleződése (főként a ruházati iparban és a lábbelgyártásban), a külföldi szereplők egy részének kivonulásával (tőke kivonás, gyárbezárás), a külföldi tőkeállomány csökkenésével járt (Hamar 2006, Molnár 2013), amit a bőrtermék- és lábbelgyártás esetében 2006 után, a két szektor összevont adatai esetében 2011 után újra gyarapodás váltott fel (3. ábra). A vizsgált ágazatok korábban bemutatott fejlődése arra utal, hogy e külföldi tőkebefektetésekből

elsősorban a *bőrípar*, illetve a *textilipar részesült*. A külföldi tőke relatív szűkössége és szelektív megjelenése a textil- és ruházati ipar rendszerváltás utáni *átalakulásának irányát* is befolyásolta. A hagyományos textiliparral szemben a konfekcionáló vállalatok – ruházat, lakástextíliák, műszaki termékek gyártói – jobban tartották pozíciójukat, miután a konfekcióipari technológiákban kisebb tőkével is sikeres volt az alkalmazkodás (TMTE 2009). A külföldi tőkebefektetések további hatása a *duális struktúra* kialakulása: eszközellátottság, output, export és a foglalkoztatottak száma alapján is alapvetően a külföldi tulajdonú cégek fölénye a jellemző az ezredforduló utáni Magyarország textil- és ruházati iparában (Hamar 2006). A külföldi leányvállalatok 2008 utáni adatai e dualitás fennmaradását támasztják alá, miközben az egy alkalmazottra jutó nettó árbevétel – a tőke- és technológiaigényesebb textiliparban nagyobb, az élőmunka-igényesebb ruházati iparban kisebb – külföldi előnyt mutat. Kevésbé válik el egymástól a külföldi és a hazai tulajdonú cégek termelékenysége a bőrtermék- és lábbeligyártás esetében, vélhetően a külföldi tőkének az ágazat egészére kiterjedő dominanciája miatt (4. táblázat).

3. ábra

A külföldi tőkeállomány alakulása Magyarországon a textil- és ruházati iparban, illetve a bőrtermék- és lábbeligyártásban

Foreign capital stock of textile and clothing industry and the leather and footwear industry in Hungary (million euro)

Forrás: az MNB adatai alapján saját szerkesztés.

4. táblázat

A külföldi tőkével működő vállalatok egy alkalmazottra jutó nettó árbevétele az összes ágazati vállalat értékének százalékában

Total net revenue per employee of foreign enterprises with FDI as a percentage of the value of branch average

Megnevezés	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Textilipar	163	183	172	175	172	189	177
Ruházati ipar	110	106	117	129	122	118	108
Bőrtermék- és lábbeligyártás	101	95	126	105	102	104	101
<i>Feldolgozóipar összesen</i>	<i>121</i>	<i>120</i>	<i>121</i>	<i>124</i>	<i>119</i>	<i>121</i>	<i>121</i>

Forrás: a KSH adatai alapján saját számítás.

Az élők munkai-igényes ágazatok bemutatott dinamikájáért és szerkezeti átalakulásáért a külső és a belső körülmények egyszerre felelősek. Közvetlen (külföldi tulajdonú leányvállalatok) vagy közvetett formában (külföldieknek bér munkázó hazai cégek) mindkét ágazat integrálódott a globális értéktermelési hálózatokba, amit magas exportrátájuk is bizonyít (a textil- és ruházati ipar exportja 65-ről 78%-ra, a bőrtermék- és lábbeligyártásé 67-ről 94%-ra nőtt a vizsgált időszakban). A hazai szereplők az ezredforduló után kettős szorításba kerültek az élesedő *nemzetközi versenyhelyzet* és a *magyarországi termelés költségeinek növekedése* miatt. Míg az előbbiről esett szó a nemzetközi kutatások eredményeinek összefoglalása során, az utóbbi kevesebb figyelmet kapott: a minimálberek jelentős mértékű emelése, valamint a forint felértékelődése az euróhoz és a dollárhoz képest nagymértékben növelte a hazai gyártók költségeit (Hamar 2006, Molnár–Lengyel 2016a). Az állandó *alkalmazkodásra kényszerülő* vállalkozások számára a talpon maradás feltétele a feljebb lépés, azaz a magasabb hozzáadott értéket tartalmazó tevékenységek felé történő elmozdulás, a *költség-képesség arányok* emelkedő költségek mellett megvalósuló folyamatos redukálásának sikeressége.

Termelékenység és bér munka

A feljebb lépés egyik lehetséges mutatója az egy alkalmazásban állóra jutó árbevétel (Hamar 2006), melynek változása alapján megállapítható, hogy a textil- és ruházati iparban kisebb, a bőrtermék- és lábbeligyártásban nagyobb mértékben nőtt a *termelékenység*. Mindkét ágazatban gyorsabban emelkedett a tőke- és technológiaigényes szegmens termelékenysége, de a feldolgozóipar növekedésének átlagát csak a 2004-től felívelő bőripar haladta meg, jelentősen csökkentve termelékenységének elmaradását az ágazat egészétől. A két ágazaton belül a *termelékenységi különbségek növekedtek*: a textilipar és a ruhagyártás között 2015-re közel kétszeres, a bőripar és a lábbeligyártás között bő háromszoros differencia alakult ki (4. ábra).

4. ábra

**Az élőmunka-igényes ágazatok termelékenységének változása
(az egy alkalmazásban állóra jutó nettó árbevétel
a 2000. évi százalékában)**

Productivity changes of labour-intensive branches (total net revenue per employee
as a percentage of the value in 2000)

Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés.

Az 5. táblázat az európai országok élőmunka-igényes ágazatainak termelékenységét a magyarországihoz viszonyítva tartalmazza. Valamennyi ágazatban jelentős hazánk lemaradása a fejlett nyugat-európai és az élőmunka-igényes ágazatokra specializálódott dél-európai országokhoz – például Olaszországhoz és Portugáliához – képest, de hátránya nagyobb a ruházati iparban és a lábbelgyártásban. Ugyanakkor a különbségek csökkentek: a technológiaigényesebb alágakban nagyobb mértékben, de a ruházati ipar, illetve a lábbelgyártás esetében is. Kelet-közép-európai összehasonlításban Szlovénia egyértelműen Magyarország előtt, Bulgária és Románia hazánk mögött helyezkedik el. A cseh, a lengyel és a szlovák mutatók hol magasabbak, hol alacsonyabbak hazánkénál. A bőripar mutatói a legjobbak nemzetközi összehasonlításban: Magyarország nemcsak az összes kelet-közép-európai országot felülmúlja, de több fejlettebb európai országot is megközelít (5. táblázat).

5. táblázat

Az élőlomka-igényes ágazatok termelékenysége az Európai Unióban*
 (az egy alkalmazásban állóra jutó nettó árbevétel Magyarországon = 1,00)
 Productivity of labour-intensive branches in the European Union*
 (total net revenue per employee in Hungary = 1.00)

Ország	Textilipar		Ruházati ipar		Bőripar		Lábbeligyártás	
	2000	2014	2000	2014	2000	2014	2000	2014
Ausztria	6,04	3,36	8,21	7,07	6,77 ^{a)}	1,84	10,64	9,59
Belgium	8,11	4,80	22,68	11,15		4,79		5,31
Bulgária	0,45 ^{a)}	0,73	0,26 ^{a)}	0,74	0,57 ^{b)}	0,12	0,32 ^{a)}	0,32
Ciprus	1,81	1,04	3,76	1,75		0,17	4,90	1,59
Csehország	1,41 ^{a)}	1,61	0,85 ^{a)}	1,42	1,19 ^{a)}	0,51	1,02 ^{a)}	0,85
Dánia	6,22	4,70	12,56	13,56 ^{c)}	9,21	3,14	13,03 ^{d)}	7,82
Észtország	1,20	1,34	1,06	1,41	0,99	0,30	0,97 ^{e)}	0,89
Finnország	5,05	2,73	8,33	8,94	9,52	1,05	7,42	5,26
Franciaország	6,34	3,58	10,81	11,52	10,55	2,59	8,45	5,46
Görögország	3,79 ^{d)}	1,68	3,24 ^{d)}	2,80	3,22 ^{d)}	0,42	3,64 ^{d)}	1,13
Hollandia	7,35	4,70	8,79	7,55	9,73	2,86	10,22	
Horvátország		1,36		1,33		0,89 ^{e)}		0,63 ^{e)}
Írország	3,76	2,98	7,88	6,15	5,68 ^{d)}		6,21	
Lengyelország	1,63 ^{b)}	1,14	0,91 ^{b)}	1,19	1,12 ^{b)}	0,70	1,45 ^{b)}	1,17
Lettország	0,72	0,76	0,72	0,93	0,57	0,18	0,72	0,46
Litvánia	0,70	0,85	0,53	1,13	0,53 ^{b)}	0,23	0,57	0,70
Magyarország	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Nagy-Britannia	4,81	2,18	6,87	6,14	8,32		12,95	3,80
Németország	5,87	3,34	13,25	11,83	9,79	1,78	14,20	7,18
Olaszország	5,90	3,55	9,13	8,13	12,18	2,78	9,94	5,57
Portugália	2,12	1,61	2,37	2,29	2,26	1,05	3,15	1,63
Románia	0,28	0,81	0,35	0,80	0,38	0,21	0,39	0,59
Spanyolország	4,00	2,83	5,38	5,71	6,44	1,61	6,99	3,31
Svédország	5,49	3,32	8,94	9,95		2,14	8,90	5,11 ^{f)}
Szlovákia	0,56	1,07	0,70	1,28	0,97 ^{a)}	0,59	1,05	1,88
Szlovénia	3,73 ^{b)}	2,14	1,29 ^{b)}	2,19	4,26 ^{d)}	0,94	2,58 ^{b)}	2,73

* Luxemburg és Málta adatai nélkül.

^{a)} 2001. évi adat. ^{b)} 2002. évi adat. ^{c)} 2011. évi adat. ^{d)} 2003. évi adat. ^{e)} 2004. évi adat. ^{f)} 2013. évi adat.

Forrás: az EUROSTAT adatai alapján saját számítás.

A fejlettebb országok *termelékenységi mutatóitól* való *elmaradás* problémája nem új a hazai élőlőmunka-igényes ágazatokban. A textil- és ruházati iparban a 2000-es évek elején is a technológiai lemaradást, a tőkehiányt, a menedzseri képességek és piaci ismeretek szűkösségét állapították meg elsődleges okokként, melynek áthidalásában jelentős szerepet tulajdonítottak a függést eredményező külföldi tőkebefektetéseknek (Hamar 2006). Fontos hangsúlyozni ugyanakkor, hogy az egy alkalmazottra jutó árbevétel nemcsak a *termelés hatékonysága*, hanem a *termékszerkezet* és az értékláncon belül ellátott *funkciók* által is formált mutató, tehát egészében adja meg a szereplők pozícióit.

A nettó árbevétel egy főre jutó értékét nagymértékben befolyásolják az élőlőmunka-igényes ágazatokban – különösen a ruházati iparban és a lábbeligyártásban – már a szocialista időszakban is, de a rendszerváltás utáni átalakulás során meghatározóvá váltak a *bérmunkakapcsolatok*. A korábban hazai, keleti (főként szovjet) és nyugati (bérmunka) piacokból élő ágazatoknak az utóbbi felé tolódása a kényszerítő körülmények szüleménye volt (Cseh et al. 2002). Egyrészt, az olcsó termelési lehetőségeket ekkor még Kelet-Közép-Európában kereső nyugati cégek *aránylag biztos piacot* jelentettek egy olyan időszakban, amikor a keleti piacok hirtelen összeomlása és a hazai piac zsugorodása, az erőteljesebb külső verseny kizorító hatása számottevő értékesítési nehézségeket okozott. A saját termékek elveszett piacainak pótlására nyugaton – ismeretek és tőke hiányában, illetve árumínőségi problémákból adódóan is – kevés esély mutatkozott. Másrészt, a bérmunka-konstrukció a *termelés finanszírozásának* terhét a megrendelőre hárította egy olyan helyzetben, amikor a krónikus tőkehiányban szenvedő hazai vállalkozások jelentős része az elszabaduló infláció miatt megnövekedett hitelkamatokat (például az anyagköltségek finanszírozására felvett forgóeszközhitelek után) képtelen volt kigazdálkodni, és sokan ezért mentek csődbe. Az ágazat helyzetét rontotta a foglalkoztatás (és az elbocsátás) terheinek növekedése is. Az 1990-es években a ruházati ipar és a lábbeligyártás kivételének 80–85%-a bérmunka keretében realizálódott (Antalóczy–Sass 1998, Laki 2005, Hamar 2006).

A rendszerváltás előtt kialakult nyugati kapcsolatok bázisán, sokszor *tudatosan épített bérmunka-stratégiák* kedvező megítéléséhez egyrészt hozzájárultak az empirikus vizsgálatok keretében feltárt, 1990-es évek második felében egyre jellemzőbb hosszabb távú kapcsolatok, pozitív jövedelmezőségi hatások, a jelentős technológia- és tudástranszfer, valamint az ágazati kultúra igényesebbé válása, mely feljebb lépési lehetőségeket teremtett a nemzetközi hálózatokba integrálódott szereplők számára (Szanyi 2001). Másrészt, a megrendelőkkel kialakult együttműködések elmélyülésével együtt járó függő pozíció, az ágazati kutatási-innovációs tevékenység szerkezetének átalakulása (saját termékfejlesztés helyett adaptáció), továbbá a bérmunka-megrendelések egy részének – utóbb bebizonyosodott – átmeneti jellege a konstrukció negatívumaira mutatott rá. A globális verseny szabadabb érvényesülése és a magyarországi termelés költségeinek növekedése e *megrendelések leépülését* hozta, ami ismét kihasználatlan kapacitásokat teremtett és tömeges elbocsátásokat, gyárbezárásokat eredményezett. Egyúttal felértékelte a vállalati stratégiák szintjén a *saját termé-*

kek, önálló márkanevek felépítését, melyekhez a szükséges kompetenciákat sok esetben a szereplők korábbi bér munkakapcsolataik keretében szerezték meg. Közös tanulsága az 1990-es és a 2000-es évek szerkezetváltásainak, hogy a bér munka és a saját termékfejlesztés-stratégiája is akkor hozta meg a remélt eredményeket, amikor az előre tervezett alkalmazkodási folyamat, tudatos építkezés keretében valósult meg (Szanyi 2001, Molnár–Lengyel 2016a). Az 1990-es évek rendkívül magas szintjéhez képest jelentősen csökkent élők munkai-igényes ágazataink bér munkától való függése. A helyzet 2008 és 2015 között a leginkább érintett ruházati ipar és lábbeligyártás esetében stabilizálódni látszik. Így élők munkai-igényes ágazataink bér munkaarányának azóta is jellemző mérséklődése nem ezen ágazatok tevékenységszerkezetének módosulásával, hanem jelentőségük csökkenésével, a kevésbé bér munka-orientált textil- ipar és bőripar általános felértékelődésével magyarázható (6. táblázat).

6. táblázat

A bér munka arányának alakulása az élők munkai-igényes ágazatokban
Share of subcontracting within the labour-intensive branches

	(%)							
Megnevezés	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Textilipar								
Gyártók száma	21,9	19,9	22,9	23,9	19,0	17,4	12,4	17,1
Összes árbevétel	6,7	5,9	4,5	3,8	4,0	2,8	2,4	5,6
Exportárbevétel	7,7	6,5	4,6	4,0	4,2	2,9	2,5	6,1
Ruházati ipar								
Gyártók száma	42,9	50,3	47,8	47,6	45,0	45,3	39,6	46,9
Összes árbevétel	33,6	34,0	38,9	34,1	37,8	37,4	33,8	35,6
Exportárbevétel	38,1	37,3	42,5	39,8	43,2	46,3	41,1	41,7
Bőripar								
Gyártók száma	30,4	43,6	37,1	43,2	38,6	41,3	31,7	35,7
Összes árbevétel	1,2	1,6	1,5	1,5	1,8	1,3	0,9	0,7
Exportárbevétel	1,2	1,4	1,4	1,1	1,4	1,0	0,5	0,3
Lábbeligyártás								
Gyártók száma	33,6	35,4	34,0	33,0	31,5	35,1	31,9	32,0
Összes árbevétel	25,1	24,2	22,9	21,8	21,0	21,0	22,3	22,8
Exportárbevétel	23,6	21,9	22,1	21,6	21,0	20,7	22,4	24,7
Együtt								
Gyártók száma	35,4	40,4	38,2	38,9	35,7	36,2	31,4	36,7
Összes árbevétel	16,0	18,1	15,7	13,4	14,1	13,0	11,4	11,4
Exportárbevétel	16,5	18,1	15,2	13,4	13,8	13,2	11,3	11,4

Forrás: a KSH adatai alapján saját számítás.

Termékszerkezet-változás és funkcionális feljebb lépés

A *termékszerkezet* kulcsfontosságú a magyarországi élőmunka-igényes ágazatok feljebb lépésének vizsgálatában, hiszen az előállított termék piaci pozicionálása egyben azt is meghatározza, hogy az hol gyártható versenyképes körülmények között.

7. táblázat

A textil- és ruházati ipar, valamint a bőrtermék- és lábbeligyártás nettó árbevételének szakágazatok szerinti megoszlása

Distribution of total net revenue among subbranches in the textile and clothing industry and the leather and footwear branch

	(%)			
Ágazat, szakágazat	2000	2005	2010	2015
13+14: Textília gyártása + Ruházati termék gyártása	100,0	100,0	100,0	100,0
131: Textilszálak fonása	7,9	6,5	11,6	8,6
132: Textilszövés	10,2	8,9	8,2	7,7
133: Textilkikészítés	1,9	2,4	1,5	1,7
139: Egyéb textiláru gyártása	24,0	18,7	23,5	40,5
1392: Konfekcionált textiláru gyártása (kivéve ruházat)	13,3	7,3	13,3	22,8
1395: Nem szőtt textília és termék gyártása (kivéve ruházat)	1,9	1,8	5,6	7,3
1396: Műszaki textiláru gyártása	0,0	0,1	0,6	4,1
141: Ruházat gyártása (kivéve szőrmaruházat)	53,5	59,0	49,9	38,5
1412: Munkaruházat gyártása	3,0	3,1	4,6	4,5
1413: Felsőruházat gyártása (kivéve munkaruházat)	34,7	41,7	21,6	18,0
1414: Alsóruházat gyártása	12,1	9,9	15,2	10,3
1419: Egyéb ruházat, kiegészítők gyártása	2,9	3,6	8,1	5,4
142: Szőrmecikk gyártása	0,0	0,0	0,1	0,2
143: Kötött, hurkolt cikk gyártása	2,5	4,5	5,1	2,8
15: Bőr, bőrtermék, lábbeli gyártása	100,0	100,0	100,0	100,0
151: Bőr, szőrme kikészítése; táskafélék, szíjzat gyártása	22,1	53,3	63,6	70,5
1512: Táskafélék, szíjzat gyártása	13,7	49,8	62,9	70,3
152: Lábbeligyártás	77,9	46,7	36,4	29,5

Forrás: a KSH adatai alapján saját számítás.

A szakágazatok nettó árbevételben mutatkozó részesedés változását bemutató 7. táblázat alapján megállapítható, hogy a textil- és ruházati ipar két legjelentősebb szereplője a *ruházat gyártása* és az *egyéb textiláru gyártása*, melyek között az ezred-

fordulót követően egyértelmű *súlyponteltolódás* figyelhető meg, az utóbbi irányába. A bér munka megrendülésével is összefüggésbe hozható a felsőruházat nagyobb, az alsóruházat kisebb mértékű szerepvesztése, mely a munkaruházat és az egyéb ruházati termékek, kiegészítők felértékelődésével párosul. Az egyéb textilárak dinamikája mögött a nem ruházati célú konfekcionált textiltermékek (főként lakástextil), a nem szőtt textiliák és a műszaki textilárak jelentős növekedése áll. E trendek megfelelnek az intézményi piacokat (is) kiszolgáló *funkcionális ruházati termékek* és *lakástextiliák*, valamint az élet mind több területén használt *műszaki textilárak* jelentőségének növekedését előrevetítő korábbi elemzéseknek (TMTE 2009). A változást az a tény is alátámasztja, hogy a 15 vezető textilipari és ruhagyártó egyharmada műszaki vagy konfekcionált textilárut, illetve munkaruházatot gyártó vállalkozás (1. melléklet). Hasonló tendenciák figyelhetők meg a bőrtermék- és lábbeligyártásban is (2. melléklet), ahol a termékszerkezet változásáért elsősorban a néhány külföldi tulajdonú nagyvállalatra, a bőrpar foglalkoztatásának mintegy 75%-át képviselő Eagle Ottawa, Seton, Eissmann, valamint Jopp Interior vállalkozásokra koncentrálódó *műszaki (autóipari) célú bőrtermékgyártás* jelentőségének növekedése felelős (Molnár-Lengyel 2015).

A *feljebb lépés funkcionális értelemben* a termelő szerepből történő kimozdulást jelenti. A termelési folyamat lépéseinek integrálásán túl kiterjedhet a bemenő és kimenő logisztika szervezésére, egyik oldalon a gyártás-előkészítésre és termékfejlesztésre, másik oldalon a marketing és értékesítés lebonyolítására, a kapcsolódó szolgáltatások biztosítására. A ruházati iparban a fejlődés lépcsőiként megkülönböztetett CMT (szabás-varrás), OEM (teljes termelés, nyersanyag- és eszközbeszerzéssel), ODM (mintázással kiegészülő teljes termelés) és OBM (saját márkaneveken futó termékek fejlesztése és értékesítése) modellek a hozzáadott érték egyre jelentősebb hányadát integrálják. E modellek egy jellegzetes görbe mentén helyezkednek el, melynek közepén a legkisebb hozzáadott értéket képviselő termelést, két szélén a korábban felsorolt, fejlett országok specializációs területét képviselő funkciókat találjuk (Fernandez-Stark et al. 2011, Sass-Szalavetz 2014). A funkcionális feljebb lépés nemcsak az értékteremtési lépések *diverzifikációját* jelentheti, de azok *mélyülésével*, tudásigényesebbé válásával, továbbá a funkciók *földrajzi hatókörének bővülésével* is együtt járhat, minden esetben a magasabb iskolai végzettségű, szellemi munkát végző munkatársak arányának növekedését feltételezve (Éltető et al. 2015, Szalavetz 2017). Ennek tükrében figyelemre méltó, hogy élők munkai-igényes ágazatainkban a *szellemi foglalkozásúak aránya* elmarad a *feldolgozóipari átlagtól*, és a vizsgált időszakban *nem is növekedett jelentősebb mértékben*. Még az utóbbi években számottevően fejlődő – külföldi leányvállalatok által dominált – bőrparban is a gazdasági válság óta megvalósult bővülés kisebb mértékben érintette a szellemi foglalkozásúak létszámát, mint a fizikai foglalkozásúakét, tehát a *kapacitásbővítések* elfedték az *összetettebb funkciók kialakulását* (5. ábra).

5. ábra

A szellemi alkalmazottak aránya az élőmunka-igényes ágazatokban
Share of non-manual workers in the labour-intensive branches

Megjegyzés. A 2003-as és a 2008-as évnél a TEÁOR-rendszer módosulása miatt törés van az idősorban.

Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés.

A nemzetgazdasági és feldolgozóipari átlagtól a textil- és ruházati iparban, valamint a bőrtermék- és lábbelgyártásban alkalmazottak *havi bruttó átlagkeresete* is *elmaradt* a vizsgált időszakban. A ruházati ipar és a lábbelgyártás értékei többnyire annak 50–60%-a között szóródtak. A technológiaigényesebb szegmensekben a havi bruttó átlagkeresetek is magasabbak: a textilipar és a bőripar is 65–70% közötti hányadról indult, és – szemben az élőmunka-igényesebb ágazatokkal – közelebb is tudott kerülni a nemzetgazdasági és feldolgozóipari átlaghoz: a textilipar annak 75%, a bőripar 84%-át tette ki 2015-ben (6. ábra). Nemzetközi összehasonlításban megállapítható, hogy Magyarország Kelet-Közép-Európa *kevésbé dinamikus bérköltség-növekedést* felmutató, a *bérköltségek nagysága* alapján a regionális *középmézőnybe* tartozó országa. 2014-ben nemcsak Szlovéniában, de Csehországban, Észtországban és Szlovákiában is lényegesen magasabbak voltak a bérköltségek, miközben Bulgária és Románia maradt el legnagyobb mértékben Magyarországtól. Nyugat- és Dél-Európa fejlettebb országaihoz képest ugyanakkor mindkét ágazatban (textil- és ruházati ipar, bőrtermék- és lábbelgyártás) több-kevesebb felzárkózás tapasztalható (8. táblázat). A *bérarányos termelékenység* adatai alapján a magyar textilipar megelőzi Nyugat- és Dél-Európát, a bőrtermékgyártás pedig Kelet-Közép-Európa országait is.

6. ábra

**A havi bruttó átlagkereset alakulása az élőmunka-igényes ágazatokban
(a nemzetgazdasági átlag) százalékában**

Average gross earnings (per capita per month) in the labour-intensive branches
(as a percentage of the national average)

Megjegyzés. A 2003-as és a 2008-as évnél a TEÁOR-rendszer módosulása miatt törés van az idősorban.

Forrás: a KSH adatai alapján saját szerkesztés.

8. táblázat

**Az élőmunka-igényes ágazatok bérköltségei az Európai Unióban*
(Magyarország = 1,00)**

Average wage costs of labour-intensive branches in the European Union
(Hungary = 1.00)

Ország	Textilipar		Ruházati ipar		Bőripar		Lábbelgyártás	
	2000	2014	2000	2014	2000	2014	2000	2014
Ausztria	8,21	5,08	7,50	5,65	5,50 ^{a)}	3,33	7,26	5,49
Belgium	7,79	5,13	8,31	5,50		5,48		5,20
Bulgária	0,37 ^{a)}	0,55	0,32 ^{a)}	0,56	0,35 ^{b)}	0,40	0,29 ^{a)}	0,39
Ciprus	2,79	1,72	3,44	2,42		1,28	3,88	1,55
Csehország	1,11 ^{a)}	1,45	1,08 ^{a)}	1,35	1,02 ^{a)}	1,05	1,07 ^{a)}	1,20
Dánia	8,21	5,34	9,63	7,07 ^{c)}	6,95	4,20	8,04 ^{d)}	6,11
Észtország	1,00	1,34	1,09	1,45	0,92	0,94	1,06 ^{e)}	1,55
Finnország	7,49	4,67	7,59	5,73	6,35	2,78	6,88	4,73

(Folytatás a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Ország	Textilipar		Ruházati ipar		Bőripar		Lábbeligyártás	
	2000	2014	2000	2014	2000	2014	2000	2014
Franciaország	7,18	4,93	7,78	6,50	7,05	4,21	7,03	5,24
Görögország	3,57 ^{d)}	2,20	3,28 ^{d)}	2,55	2,60 ^{d)}	1,49	3,08 ^{d)}	2,04
Hollandia	8,85	5,41	8,44	5,85	7,54	4,08	7,09	
Horvátország		0,99		1,19		0,85 ^{e)}		1,16 ^{e)}
Írország	5,03	4,48	6,53	5,02	4,33 ^{d)}		5,44	
Lengyelország	1,36	1,03	1,25	1,08	1,16	0,82	1,32	1,04
Lettország	1,03	0,80	0,84	0,87	0,46	0,40	0,97	0,99
Litvánia	0,95	1,01	0,81	1,08	0,48 ^{b)}	0,57	0,82	0,91
Magyarország	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Nagy-Britannia	7,10	2,74	5,56	3,42	5,32		8,44	3,15
Németország	7,77	4,45	8,41	6,03	6,62	3,10	8,26	4,86
Olaszország	6,26	4,16	6,00	4,48	5,73	3,44	5,59	4,14
Portugália	2,41	1,65	2,34	1,74	2,00	1,44	2,32	1,64
Románia	0,38	0,65	0,47	0,76	0,35	0,59	0,41	0,66
Spanyolország	4,72	3,27	4,28	3,84	4,11	2,77	3,88	2,78
Svédország	8,64	5,93	9,13	6,69		4,67	8,91	6,19 ^{h)}
Szlovákia	0,85	1,35	0,97	1,29	0,80 ^{a)}	1,14	0,94	1,43
Szlovénia	2,49	2,33	2,66	2,32	1,92 ^{d)}	1,66	2,94	2,28

* Luxemburg és Málta adatai nélkül.

a) 2001. évi adat. b) 2002. évi adat. c) 2011. évi adat. d) 2003. évi adat. e) 2004. évi adat. f) 2013. évi adat.

Forrás: az EUROSTAT adatai alapján saját számítás.

Egy ezredforduló után készült, külföldi tőkével működő észt, lengyel, szlovák, szlovén és magyar feldolgozóipari vállalatokat érintő vizsgálat kiemelte a magyar textil- és ruházati ipari szereplők *termelő funkcióját*. Jelentős mozgásteret mutatott ki egyes termelésen túli funkciók esetén (termelés-szervezés, gyártásfejlesztés, beszállás stratégiai döntésekbe), miközben a piaci stratégiát meghatározó tevékenységek (termékfejlesztés, stratégiai tervezés, piacutató, marketing) teljes egészében a külföldi anyavállalatnál maradtak. Az ágazati szereplők *függőségét* tovább növelte a külföldi tulajdonos fejlesztést és működést finanszírozó szerepe, illetve a magyar leányvállalatok cégcsoporton kívüli hazai intézményi kapcsolatainak – technológia-transzfert korlátozó – hiánya (Hamar 2006). Ez a helyzet egy, a nemzetközi értéktermelési hálózatokban *köztes pozíciót elfoglaló, a feljebb lépés funkcionális dimen-*

zióban korlátozott hazai textil- és ruházati iparra enged következtetni. A bőrtérkép- és lábbeligyártó vállalkozásokra kiterjedő vizsgálatok is megerősítették e tapasztalatokat: bár akad olyan külföldi leányvállalat, amelynek tulajdonosának kompetenciahiánya miatt stratégiai funkciók birtokosává vált cége belső munkamegosztásában (Molnár–Lengyel 2016b), a legtöbb szereplő esetében *érdemi funkcionális feljebb lépés* csak *saját termékek, márkanévek* felépítése kapcsán lehetséges.

Így nem meglepő, hogy a magyarországi élőlátás-igényes ágazatokban is jelen vannak a korábban ismertetett kelet-közép-európai stratégiákat alkalmazó, rendszerint rés piacokra termelő, önálló *funkcionális* vagy *divattermékeket* fejlesztő, *saját márkanéveket* (például ruházathoz a Budmil, Devero, Fundango, Heavy Tools, Mayo Chix, Roland, Saxoo London, Sugarbird, Thomas Jeans, lábbelivel a Bätz, Ben Ross, Derby, Estrella, Szamos Kölyök, illetve a mindkét területen érintett Tisza) építő szereplők. E stratégiák azonban csak részben kötődnek fő tevékenységükben az iparhoz: ruházati termékeknél különösen gyakori a *kereskedelemmel* foglalkozó vállalkozások érintettsége, akik rendelkezhetnek saját gyártóüzemmel, vagy a globális kereskedelmi láncok és márkatulajdonosok („gyárak nélküli gyártók”) mintája nyomán, hazai és külföldi – akár ázsiai – beszállítók alkalmazásával szervezik meg termékeik előállítását. A gyakran tudatosan „álkülföldi” neveket viselő termékek a szomszédos országokban is megjelentek. Mindkét ágazatban megtaláljuk az *exkluzívabb termék kategóriák* képviselőit is, amit Budapest magas presztízsű turisták által látogatott városrészében üzleteket nyitott fővárosi és vidéki, kézzel varrott luxuscipőket gyártó cégek példája is mutat (Molnár–Lengyel 2016a). A saját termékek és márkanévek a funkcionális feljebb lépés leglátványosabb példái, hiszen ekkor az *értéklánc stratégiai funkciói Magyarországon* működnek.

Összegzés

A magyarországi élőlátás-igényes ágazatok fejlődésének és területi gazdasági hatásainak vizsgálatához alkalmas eszközt kínál a *globális áruláncok/értékláncok/értéktermelési hálózatok elméleti koncepciója*. Az erős exportorientációt mutató ágazatok zsugorodása, belső szerkezeti átalakulása, illetve változó európai pozíciója azzal a függő helyzettel magyarázható, ami az értéktermelési hálózatokat meghatározó szereplők döntéseinek alárendelt, többnyire bér munkát végző hazai termelők és külföldi leányvállalatokra jellemző. A mások által irányított értéktermelési hálózatokban megfigyelhető feljebb lépés, a hatékonyabb termelés, az igényesebb termék szerkezet, esetleg termelésen túli funkciók megszerzése – beleértve több bér munkát végző bér munkáztatóvá válását is – a költség-képesség arányok állandó visszaszorításával a nemzetközi versenyképesség tartós biztosítását szolgálja. Miközben e modell a termelékenység (és a bér költség-) mutatók terén közeledik a fejlett országok szintjéhez, továbbra is külső döntéshozóktól függő helyzetben tartja az érintett szereplőket, illetve kizárja az értékláncok irányítóitól történő hosszabb távú felzárkózást.

A külső versenynyomás és a hazai termelési költségek jelentős növekedésének költség-képesség egyensúlyok kompenzálhatatlan megbomlásához vezető hatása a nemzetközi értéktermelési hálózatokban elfoglalt bér munkás-pozíció megrendülésével járt. Vállalati stratégiák szintjén újra felértékelődött a saját termékek és márkanevek, többnyire rés piacokra fókuszáló – gyakran kereskedőkhöz köthető – fejlesztése, ez azonban a termelés szervezés módja miatt nem járul hozzá feltétlenül az ágazat hazai foglalkoztatásának stabilizálódásához. A bér munka leépülése és az újra élénkíteni látszó külföldi tőkebefektetések szerkezete magyarázzák az ágazatok tőke- és technológiaigényes irányba tolódását, élő munka-igényes szegmenseikben pedig a speciális termékcsoportok erősödését. E változás kulcselemnek tűnik az *élő munka-igényes ágazatok kelet-közép-európai paradoxonának* feloldásában: egyrészt béremelés szükséges a feljebb lépés igényeinek megfelelő minőségű munkaerő-utánpótlás biztosítása érdekében, másrészt az emelkedő bér költségek rombolják az ágazat hosszú távú versenyképességét, ezért csak olyan termékcsoportokban van esélye a helyi gyártók megmaradásának, melyeknél nem a bér költségek jelentik a versenyképesség fő forrását.

Köszönetnyilvánítás

A publikáció az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

1. MELLÉKLET

**A TOP 15 textilipari és ruhagyártó cég
az alkalmazásban állók létszáma alapján, 2017. április**
TOP 15 textile and clothing enterprises based on the number of employees,
April 2017

Megnevezés	Fő tevékenység	Alkalmazásban állók száma, fő	Székhely
Szegedi SZEFO Fonalfeldolgozó Zrt.	Egyéb kötött, hurkolt ruházati termék gyártása	943	Szeged
Berwin Ruhagyár Zrt.	Felsőruházat gyártása	634	Budapest
Felina Hungária Kft.	Alsóruházat gyártása	564	Budapest
Styl Fashion Kft.	Felsőruházat gyártása	522	Szombathely
März Fashion Kft.	Konfekcionált textiláru gyártása	400	Hódmezővásárhely
Calida Magyarország Kft.	Alsóruházat gyártása	354	Rajka

(Folytatás a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Megnevezés	Fő tevékenység	Alkalmazásban állók száma, fő	Székhely
Speidel Hungária Kft.	Alsóruházat gyártása	349	Szombathely
Aunde Kft.	Műszaki textiláru gyártása	344	Szolnok
Body Fashion Kft.	Alsóruházat gyártása	305	Dunaújváros
Rösch Mode Kft.	Felsőruházat gyártása	297	Kecskemét
Prevent Premium & Interior Kft.	Műszaki textiláru gyártása	294	Körmend
Propex Fabrics Magyarország Kft.	Egyéb textiláru gyártása m.n.s.	294	Győr
Adorján-Tex Kft.	Munkaruházat gyártása	269	Kalocsa
JT Ruhaipari Vámszabadterületi Kft.	Felsőruházat gyártása	256	Nagybajom
Pasha Kft.	Alsóruházat gyártása	245	Dombóvár

Forrás: Creditreform Céginformáció.

2. MELLÉKLET**A TOP 15 bőripari és lábbeligyártó cég az alkalmazásban állók létszáma alapján, 2017. április**

TOP 15 leather and footwear enterprises based on the number of employees, April 2017

Cég	Főtevékenység	Alkalmazásban állók száma, fő	Székhely
Eagle Ottawa Hungary Kft.	Táskafélék, szíjzat gyártása	2 434	Szolnok
Seton Hungary Kft.	Bőr, szőrme kikészítése	827	Jánosháza
Samsonite-Hungária Kft.	Táskafélék, szíjzat gyártása	769	Szekszárd
Eissmann Automotive Hungaria Kft.	Táskafélék, szíjzat gyártása	711	Nyíregyháza
Lorenz Shoe Group Kft.	Lábbeligyártás	686	Martfű
Szamos Kft.	Lábbeligyártás	392	Csenger
Berkemann Hungary Bt.	Lábbeligyártás	337	Kiskunfélegyháza

(Folytatás a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Cég	Főtevékenység	Alkalmazásban állók száma, fő	Székhely
Jopp Interior Hungary Kft.	Táskafélék, szíjzat gyártása	286	Szolnok
Barben Kft.	Lábbeligyártás	202	Tiszakeszi
Semler Kft.	Lábbeligyártás	192	Pécs
Lady-Line '93. Kft.	Lábbeligyártás	185	Rakamaz
Josef Seibel Kft.	Lábbeligyártás	171	Csenger
Ricosta Kft.	Lábbeligyártás	167	Nyíregyháza
Manifaktor Kft.	Lábbeligyártás	158	Szigetvár
Kiskun Cipőipari Zrt.	Lábbeligyártás	155	Kiskunfélegyháza

Forrás: Creditreform Céginformáció.

IRODALOM

- ANTALÓCZY, K.–SASS, M. (1998): A bér munka szerepe a világgazdaságban és Magyarországon *Közgazdasági Szemle* 45 (7–8): 747–770.
- ARRIGHI, G. (2014): A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása *Eszmélet* 26 (103): 159–192.
- BERTRAM, H. (2005): Das Wandern der Schuhindustrie innerhalb Europas *Geographische Rundschau* 57 (12): 46–53
- BERNHARDT, T. (2013): *Developing Countries in the Global Apparel Value Chain: a Tale of Upgrading and Downgrading Experiences*. Capturing the Gains: Economic and Social Upgrading in Global Production Networks The University of Manchester, Manchester.
- COE, N. M.–HESS, M.–YEUNG, H. W.–DICKEN, P.–HENDERSON, J. (2004): „Globalizing” regional development: a global production network perspective *Transactions of the Institute of British Geographers* 29 (4): 468–484.
- CRESTANELLO, P.–TATTARA, G. (2011): Industrial Clusters and the Governance of the Global Value Chain: The Romania–Veneto Network in Footwear and Clothing *Regional Studies* (45) 2: 187–203.
- CSEH, J.–FARKAS, J.–GEIGER, T.–VÁRSZEGI, Á. (2002): *Könnyűipari ágazatok az Európai Unióban és Magyarországon: textil-, ruházati, bőr- és cipőipar* Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest.
- DICKEN, P. (2011): „Fabric-ating fashion”: the Clothing Industries In: DICKEN, P. *Global Shift. Mapping the Changing Contours of the World Economy* pp. 301–330., Sage, Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington, D.C.
- ÉLTETŐ, A.–MAGASHÁZI, A.–SZALAVETZ, A. (2015): Global value chains and upgrading: experiences of Hungarian firms in the machinery industry *Competitio* 14 (1): 5–22.

- FERNANDEZ-STARK, K.–FREDERICK, S.–GEREFFI, G. (2011): *The Apparel Global Value Chain. Economic Upgrading and Workforce Development* Duke Center on Globalization, Governance & Competitiveness, Duke University, Durham.
- GEREFFI, G.–MEMEDOVIC, O. (2003): *The Global Apparel Value Chain: What Prospects for Upgrading by Developing Countries* UNIDO, Vienna.
- GEREFFI, G.–HUMPHREY, J.–STURGEON, T. (2005): The governance of global value chains *Review of International Political Economy* 12 (1): 78–104
- HAAS, H.-D.–ZADEMACH, H.-M. (2005): Internationalisierung im Textil- und Bekleidungssektor *Geographische Rundschau* 57 (2): 30–38.
- HAMAR, J. (2006): Válságtól válságig? A magyar textil- és ruházati ipar helyzete és kilátásai *Külgazdaság* 50 (6): 44–70.
- HANZL-WEIß, D. (2004): Enlargement and the Textiles, Clothing and Footwear Industry *World Economy* 27 (6): 923–945.
- HUMPHREY, J.–SCHMITZ, H. (2002): How does insertion in global value chains affect upgrading in industrial clusters? *Regional Studies* 36 (9): 1017–1027.
- HUNYA, G.–SASS, M. (2013): Menekülés Keletre? Termelési tevékenységek relokációja Magyarországra és Magyarországról a válság idején *Külgazdaság* 57 (9–10): 3–37.
- KALANTARIDIS, C.–VASSILEV, I.–FALLON, G. (2008): The Impact of Internationalization on the Clothing Industry In: LABRIANIDIS, L. (ed.) *The Moving Frontier: The Changing Geography of Production in Labour Intensive Industries* pp. 149–175., Ashgate, Aldershot.
- LAKI, M. (2005): A magyar cipőpiac átalakulása 1989 után, avagy a gyenge pozitív visszacsatolás esete *Bőr- és cipőtechnika, -piac* 55 (6–7): 191–205.
- MOLNÁR, E. (2013): Egy zsugorodó ágazat újrapozicionálásának kérdőjelei: Magyarország cipőgyártása a rendszerváltás után *Tér és Társadalom* 27 (4): 95–113.
- MOLNÁR, E.–LENGYEL, I. M. (2015): Understanding the changing geography of labour-intensive industries from a GPN perspective: case study of the Hungarian leather and footwear sector *Regional Statistics* 5 (2): 144–160.
- MOLNÁR, E.–LENGYEL, I. M. (2016a): Integration into Global Production Networks and Path-dependence: the Footwear Industry in Post-socialist Hungary *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie* 60 (4): 171–185.
- MOLNÁR, E.–LENGYEL, I. M. (2016b): The Hungarian footwear industry in global production networks: the case study of Berkemann Hungary *Landscape & Environment* 10 (3–4): 188–193.
- NAVAS-ALEMÁN, L. (2011): The Impact of Operating in Multiple Value Chains for Upgrading: The Case of the Brazilian Furniture and Footwear Industries *World Development* 39 (8): 1386–1397.
- RADICE, H. (2010): Félúton a paradicsomba? A félperiféria-fogalom értelmezése *Eszmélet* 22 (85): 159–174.
- ROUKOVA, P.–KEREMIDCHIEV, S.–ILIEVA, M.–EVGENIEV, E. (2008): Footwear Industry: Delocalisation and Europeanisation. In: LABRIANIDIS, L. (ed.) *The Moving Frontier: The Changing Geography of Production in Labour Intensive Industries* pp. 205–227., Ashgate, Aldershot.
- RUGRAFF, E.–SASS, M. (2012): Válság és relokációs fenyegetés a feltörekvő országokban: a magyar autóipar esete *Külgazdaság* 56 (9–10): 4–29.

- SASS, M.–SZALAVETZ, A. (2014): Crisis-related changes in the specialization of advanced economies in global value chains *Competition and Change: The Journal of Global Business and Political Economy* 18 (1): 54–69.
- SCHAMP, E. W. (2008): Globale Wertschöpfungsketten. Umbau von Nord-Süd-Beziehungen in der Weltwirtschaft *Geographische Rundschau* 60 (9): 4–11.
- SCHMITZ, H. (2006): Learning and Earning in Global Garment and Footwear Chains *The European Journal of Development Research* 18 (4): 546–571.
- SCOTT, A. J. (2006): The Changing Global Geography of Low-Technology, Labour-Intensive Industry: Clothing, Footwear and Furniture *World Development* 34 (9): 1517–1536.
- SMITH, A.–PICKLES, J.–BUČEK, M.–PÁSTOR, R.–BEGG, B. (2014): The political economy of global production networks: regional industrial change and differential upgrading in the East European clothing industry *Journal of Economic Geography* (14) 6: 1023–1051.
- SZALAVETZ, A. (2016): Global crisis and upgrading of MNCs' manufacturing subsidiaries: a case study of Hungary *Central European Business Review* (5) 1: 37–44.
- SZALAVETZ, A. (2017): Upgrading and value capture in global value chains in Hungary: more complex than that the smile curve suggests. In: SZENT-IVÁNYI, B. (szerk.): *Foreign direct investment in Central and Eastern Europe: post-crisis perspectives* pp. 127–150., Palgrave, Basingstoke, London, New York.
- SZANYI, M. (2001): Bémunkázás Magyarországon *Közgazdasági Szemle* 48 (3): 261–277.
- SZENTES, T. (2011): *Fejlődés-gazdaságtan* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZIGETI, P. (2010): A félperiféria vita jelentősége *Eszmélet* 22 (85): 175–187.
- YEUNG, H. W.–COE, N. M. (2015): Toward a Dynamic Theory of Global Production Networks *Economic Geography* 91 (1): 29–58.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL (2016): *A Magyarországon működő külföldi irányítású leányvállalatok tevékenysége* (2014. évi végleges és 2015. évi előzetes adatok alapján). <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/kulfleany14.pdf> (letöltve: 2017. május)
- TEXTILIPARI MŰSZAKI TUDOMÁNYOS EGYESÜLET (TMTE) (2009): *A magyar textil- és ruhaipar kutatás-fejlesztési és innovációs stratégiája*. http://tmte.hu/_userfiles_/tmte/071_texplat_jovokep_091210.pdf (letöltve: 2017. május)